

Pilotprojekt:

„Restorative Justice‘ in der Ukraine:
Die (fehlende) Aufarbeitung des Sowjetunrechts von 1991 bis heute“

Пілотний проект:

„Відновне (реабілітаційне) правосуддя» в Україні: (відсутність) дослідження радянської несправедливості з 1991 року до сьогодні“

Pilot Project:

„Restorative Justice in Ukraine:
(Not) Coping with Soviet State Crimes from 1991 until Today“

Working Paper Nr. 28 B / Публікація матеріалів № 28 Б

Мартін Льоніг

Законодавство про амністію в Німеччині після 1945 року – чи це відповідна модель для часів потрясінь?

Травень 2025

Зміст:

I. Вступ

II. Закон про амністію від 31 грудня 1949 року (*Straffreiheitsgesetz 1949*)

1. «Історія страждань німецького народу»
2. Зміст Закону про амністію 1949 року та правові проблеми
3. Вплив Закону про амністію 1949 року

III. Закон про амністію від 17 липня 1954 року

1. Загальна амністія?
2. «Класифікуючий параграф» (параграф 6 Закону про амністію 1954 року) та нацистське минуле
3. Наслідки Закону про амністію 1954 року

IV. Оцінка законодавства про амністію у 1950-х роках

Інформація про автора

I. Вступ

У 1945 році Німеччина зазнала військового, політичного та морального краху. Оскільки країна не мала міжнародного представництва, вона навіть не могла укласти мирний договір. Уся країна перебувала під управлінням союзників. Дійсно, після беззастережної капітуляції, що відбулась 8 травня 1945 року, країна залишалася розділеною наступні сорок п'ять років – до укладення Договору «Два плюс чотири» в 1990 році, який возз'єднав східну та західну Німеччину. На відміну від відлуння Першої світової війни,¹ воєнні злочини Другої світової війни переслідувалися Нюрнберзьким міжнародним військовим трибуналом.² Таким чином, близько 5000 осіб було звинувачено у воєнних злочинах у трьох західних окупаційних зонах. Це призвело до винесення 668 смертних вироків військовими трибуналами, 486 з яких було виконано.³

У цьому контексті союзники не розрізняли народ та еліту. Вважалося, що вся німецька нація брала участь у нацистських злочинах або, принаймні, допомагала їх скоювати. Тому кожен німець повинен був пройти через судові процедури у трибуналі щодо денацифікації. Але програма денацифікації невдовзі почала затихати, і більшість людей були віднесені до категорій «послідовників» або «незвинувачених». Менше трьох відсотків населення було віднесено до категорій «головних винуватців» або «звинувачених». Однак союзники тимчасово заарештували сотні тисяч функціонерів НСДАП та членів СС.⁴ Вони також скоригували державну службу, звільнивши зі служби підозрілих співробітників і навіть заморозили їхні активи.⁵ Ці заходи були лише тимчасовими, але тим не менш досить успішними. Зрештою, денацифікація та реабілітація, звичайно, злилися в єдине ціле, що сьогодні письменники називають «успішним провалом».⁶

Важливо зазначити, що Німеччина не намагалася забути про те, що сталося, а навпаки, пам'ятати про це. Глобальний контекст показує, що це безперечно новий підхід: слід запобігати подальшим злочинам не через забуття, а скоріше їх треба пам'ятати (*Erinnerungskultur* —

¹ Gerd Hankel, Die Leipziger Kriegsverbrecherprozesse nach dem Ersten Weltkrieg, в: Martin Löhnig/Mareike Preisner/Thomas Schlemmer (ред.), Krieg und Recht: Die Ausdifferenzierung des Rechts von der ersten Haager Friedenskonferenz bis heute, Регенштауф 2014 (= Rechtskultur Wissenschaft том 16), с. 25 і наст.

² Про це див.: Christoph Safferling, Der Nürnberger Prozeß, в: Martin Löhnig/Mareike Preisner/Thomas Schlemmer (ред.), Krieg und Recht: Die Ausdifferenzierung des Rechts von der ersten Haager Friedenskonferenz bis heute, Регенштауф 2014 (= Rechtskultur Wissenschaft том 16), с. 87 і наст.

³ Yvonne Hötzel, Debatten um die Todesstrafe in der Bundesrepublik Deutschland von 1949 bis 1990, Берлін 2010, с. 15.

⁴ Norbert Frei, Amnestiepolitik in den Bonner Anfangsjahren. Die Westdeutschen und die NS- Vergangenheit, в: Kritische Justiz 1996, с. 484 і наст., с. 486.

⁵ Norbert Frei, Amnestiepolitik in den Bonner Anfangsjahren. Die Westdeutschen und die NS- Vergangenheit, в: Kritische Justiz 1996, с. 484 і наст., с. 486.

⁶ Thomas Schlemmer, Ein gelungener Fehlschlag? Die Geschichte der Entnazifizierung nach 1945, в: Martin Löhnig (ред.), Zwischenzeit: Rechtsgeschichte der Besatzungsjahre, Регенштауф 2011 (= Rechtskultur Wissenschaft том 2), с. 9 і наст.

„Restorative Justice“ in der Ukraine / «Відновне (реабілітаційне) правосуддя» в Україні / Restorative Justice in Ukraine Working Paper: Законодавство про амністію в Німеччині після 1945 року – чи це відповідна модель для часів потрясінь? «культура пам'яті»). Однак така пам'ять почалася не одразу після Другої світової війни. Люди лише повільно почали згадувати переслідування та вбивства європейських євреїв наприкінці 1950-х років. Судові процеси розпочиналися неохоче. Наприклад, Ульмський процес над айнзацкомандою у 1958 році⁷ та Франкфуртський процес над працівниками Освенциму в 1960-х роках.⁸ Обидва були різко розкритиковані юристами та суспільством. Лише в 1970-х роках почалася певна зміна думок. З іншого боку, винуватців так і не амністували, оскільки закони про амністію 1949 та 1954 років мали лише обмежений характер. Останнім часом було порушено кримінальні справи проти живих нацистських злочинців.⁹ Те, що починалося як угода про забуття, поступово перетворилося на культуру пам'яті, яку принаймні підтримує більшість людей у колишній Федеративній Республіці Німеччина. Люди з Народної Демократичної Республіки, навпаки, не брали участь у формуванні цієї культури, і тому мають на подив безперервний зв'язок з нацистською епохою.

II. Закон про амністію від 31 грудня 1949 року (*Straffreiheitsgesetz 1949*)

1. «Історія страждань німецького народу»

«Спочатку була... ідея амністії.»¹⁰ Саме так історик Норберт Фрай справедливо описує політику минулого на початку існування Федеративної Республіки Німеччина. Закон про амністію (*Straffreiheitsgesetz 1949*), який набув чинності 31 грудня 1949 року, був одним із перших законодавчих актів німецького парламенту (Бундестагу).¹¹ Однак, ще до цього (тобто між 1945 і 1949 роками) акти про амністію були прийняті в деяких федеральних землях західних окупаційних зон.¹²

Проект амністії, як прояв нового початку для держави, був як соціально, так і політично суперечливим. Після «плутанини останніх років»¹³ ці так звані «апокаліптичні роки»¹⁴ мали бути

⁷ Див. Claudia Fröhlich, der „Ulmer Einsatzgruppenprozeß“ 1958. Die Wahrnehmung des ersten großen Holocaust-Prozesses als rechtsgeschichtliche Zäsur, в: Martin Löhnig/Mareike Preisner/Thomas Schlemmer (ред.), Krieg und Recht: Die Ausdifferenzierung des Rechts von der ersten Haager Friedenskonferenz bis heute, Регенштауф 2014 (= Rechtskultur Wissenschaft том 16), с. 99 і наст.; Tonio Walter, Der Ulmer Einsatzgruppen-Prozeß – Eine Urteilsanalyse, в: Martin Löhnig/Mareike Preisner/Thomas Schlemmer (ред.), Krieg und Recht: Die Ausdifferenzierung des Rechts von der ersten Haager Friedenskonferenz bis heute, Регенштауф 2014 (= Rechtskultur Wissenschaft том 16), с. 123 і наст.

⁸ Andrea Löw, Die „Stunde der Auseinandersetzung mit den deutschen Verbrechen“: Der erste Frankfurter Auschwitz-Prozeß, в: Martin Löhnig/Mareike Preisner/Thomas Schlemmer (ред.), Krieg und Recht: Die Ausdifferenzierung des Rechts von der ersten Haager Friedenskonferenz bis heute, Регенштауф 2014 (= Rechtskultur Wissenschaft том 16), с. 151 і наст.

⁹ Див., наприклад: Rainer Volk, Der Demjanjuk-Prozeß, в: Martin Löhnig/Mareike Preisner/Thomas Schlemmer (ред.), Krieg und Recht: Die Ausdifferenzierung des Rechts von der ersten Haager Friedenskonferenz bis heute, Регенштауф 2014 (= Rechtskultur Wissenschaft том 16), с. 165.

¹⁰ Norbert Frei, Vergangenheitspolitik, Мюнхен 2012, с. 29.

¹¹ BGBl. 1949 I с. 37.

¹² Johann-Georg Schätzler, Handbuch des Gnadenrechts, 2-ге видання, Мюнхен 1992, с. 236.

¹³ BT-Protokolle (Протоколи Бундестагу), 2.12.1949, Dehler (міністр юстиції), с. 574.

¹⁴ BT-Protokolle, 2.12.1949, Wahl (ХДС), с. 581.

„Restorative Justice“ in der Ukraine / «Відновне (реабілітаційне) правосуддя» в Україні / Restorative Justice in Ukraine Working Paper: Законодавство про амністію в Німеччині після 1945 року – чи це відповідна модель для часів потрясінь? завершені. Однак під цим малися на увазі не просто немислимі німецькі злочини, а потреби населення в період окупації, що настав. Політики скаржилися на «історію страждань німецького народу»,¹⁵ який після бомбардувань, масового виселення та вигнання також мусив зазнати окупації та денацифікації. Амністія могла б постати як символічний контрзахід «правосуддя переможця»¹⁶ союзників. Окрім відмови від неякісної та перевантаженої німецької системи правосуддя, яка повинна була б мати достатні можливості для розслідування серйозних (нацистських) злочинів, метою було посилити сприйняття німцями нової демократії.¹⁷ Тому особливо численні злочини на чорному ринку та фінансові правопорушення, які здаються зрозумілими, враховуючи нестабільне економічне становище багатьох людей, мають бути амністовані.¹⁸

2. Зміст Закону про амністію та правові проблеми

Параграф 2 I Закону про амністію 1949 року передбачав звільнення від остаточних вироків щодо позбавлення волі на максимальний термін до шести місяців та штрафів до 5000 німецьких марок. Більше того, параграф 3 I цього закону вимагав закриття всіх поточних та майбутніх проваджень, у яких очікувалися вирoki тієї ж категорії. Таким чином, передбачалася процесуальна та виконавча перешкода,¹⁹ оскільки злочинець скоїв злочин до 15 вересня 1949 року. Відповідно до параграфу 2 II 2 Закону про амністію 1949 року позбавлення волі на строк до одного року також могло бути амністовано, якщо злочинне діяння не включало корисливих намірів, жорстокості або ганебного ставлення. Стосовно тлумачення цих термінів – особливо ідеї честі, яка підлягає змінам у часі – юристи того часу підтримували більш широке тлумачення відповідно до принципу, коли сумніви інтерпретуються на користь обвинуваченого (лат. – *in dubio pro reo*).²⁰ Ганебне ставлення рідко передбачалося особливо у політичних злочинах, таких як нацистські злочини.²¹ Отже, незначні випадки вбивства (мінімальне покарання 6 місяців) та завдання тілесних ушкоджень зі смертельними наслідками (мінімальне покарання 3 місяці) могли підпадати під дію параграфу 2 Закону про амністію 1949 року.²²

¹⁵ BT-Protokolle, 2.12.1949, Wahl (ХДС), с. 581.

¹⁶ BT-Protokolle, 2.12.1949, Wahl (ХДС), с. 581; Norbert Frei, Amnestiepolitik in den Bonner Anfangsjahren. Die Westdeutschen und die NS-Vergangenheit, в: Kritische Justiz 1996, с. 484 і наст., 489.

¹⁷ Frank Süß, Studien zur Amnestiegesetzgebung, Берлін 2001, с. 237; Andreas Eichmüller, Keine Generalamnestie, Мюнхен 2012, с. 37 і с. 41.

¹⁸ BT-Protokolle, 2.12.1949, Reismann (Zentrum), с. 576; Torben Fischer/Matthias N. Lorenz (ред.), Lexikon der „Vergangenheitsbewältigung“ in Deutschland, 3-є видання, Білефельд 2015, с. 99; Norbert Frei, Vergangenheitspolitik, Мюнхен 2012, с. 39.

¹⁹ Hansgeorg Birkhoff/Michael Lemke, Gnadenrecht, Мюнхен 2012, с. 19.

²⁰ Schmidt-Leichner, NJW 1950, с. 41 ss, с. 46; Seibert, NJW 1950, с. 173.

²¹ OLG Hessen, NJW 1950, с. 476 ss, с. 477; Norbert Frei, Vergangenheitspolitik, Мюнхен 2012, с. 49 і наст.

²² Norbert Frei, Vergangenheitspolitik, Мюнхен 2012, с. 52.

Особливе значення щодо правового відновлення нацистської несправедливості мали параграфи 9 та 10 Закону про амністію 1949 року. Параграфи 9 I та 2 Закону про амністію 1949 року передбачали, що «дії з політичним підґрунтям, скоєні після 8 травня 1945 року завдяки особливим політичним обставинам останніх років», мали залишатися безкарними, хоча це не стосувалося злочинів, скоєних через «користолюбство, жорстокість або недобропорядне ставлення».

Фактично, параграф 9 Закону про амністію 1949 року був розроблений для випадків, коли жертви націонал-соціалізму мстилися колишнім нацистам після війни.²³ Однак через свідоме нейтральне формулювання закону, безкарність не вимагала жодної конкретної антинацистської позиції. Прихильники режиму, які намагалися вплинути на судовий процес денацифікації (наприклад, шляхом лжесвідчення або підкупу посадовців), також отримали вигоду.²⁴ Згідно із поширеною думкою в законодавчій процедурі, акцентування уваги на суб'єктивних характеристиках перешкоджає легкому та насиченому застосуванню закону через труднощі збору доказів у конкретних справах, оскільки вираз «політична основа» злочину видається дуже розпливчастим.²⁵ Крім того, були зневажені моральні характеристики як у якості конкретних вимог правопорушення, так і особливостей нацистського законодавства. Більше того, посиляючись на статтю 3 I Конституції, яка закріплює рівність усіх громадян перед законом, надання, так би мовити, преференційного ставлення до деяких політично мотивованих злочинів також вважалося проблематичним.²⁶

Можливий вплив закону про звільнення від покарання на переслідування нацистських злочинів не був прямо згаданий під час політичних дебатів.²⁷ Міністр юстиції Делер (ВДП) не згадав про це у своїй парламентській промові, хоча й стверджував, що порушив основні аспекти закону.²⁸ Це свідоме приховування минулих політичних наслідків закону (нім. – *vergangenheitspolitische Konsequenzen*) також можна пояснити, враховуючи участь інших країн та Верховного комісара союзників, яким все ще потрібно було погодитися на амністію, і вони зробили це, незважаючи на деякі занепокоєння.²⁹

²³ Johann-Georg Schätzler, *Handbuch des Gnadenrechts*, 2-ге видання, Мюнхен 1992, с. 244; Norbert Frei, *Vergangenheitspolitik*, Мюнхен 2012, с. 41 і с. 48.

²⁴ Schmidt-Leichner, *NJW* 1950, с. 41, с. 44.

²⁵ BT-Protokolle, 2.12.1949, Dehler (міністр юстиції), с. 573 і Leibbrand (KPD), с. 580; BT-Protokolle, 9.12.1949, Kopf (ХДС), с. 656 і наст.

²⁶ BT-Protokolle, 9.12.1949, Kopf (ХДС), с. 656; Klaus Marxen, *Rechtliche Grenzen der Amnestie*, Гайдельберг, 1984, с. 47 і наст.

²⁷ Andreas Eichmüller, *Keine Generalamnestie*, Мюнхен 2012, с. 42; Norbert Frei, *Vergangenheitspolitik*, Мюнхен 2012, с. 38 і наст.

²⁸ BT-Protokolle, 2.12.1949, Dehler (міністр юстиції), с. 574.

²⁹ См. Norbert Frei, *Vergangenheitspolitik*, Мюнхен 2012, с. 38 і с. 43 і наст.

Параграф 10 I Закону про амністію 1949 року стосувався політично мотивованих злочинів, що «приховують цивільний стан», які були скоєні після 10 травня 1945 року незалежно від їхнього кримінального покарання. Відповідно, люди повинні були добровільно надати всю необхідну інформацію про себе до 31 травня 1950 року, щоб припинити своє існування в якості «нелегала». Крім того, не допускалося жодного правопорушення в контексті параграфу 10 II Закону про амністію 1949 року, тобто ані вбивства, ані правопорушення, скоєні з жорстокістю, негідним ставленням або користолюбством. Це положення було розроблено для колишніх нацистів, які стали новими особистостями, щоб уникнути можливого судового переслідування або денацифікації.³⁰ Положення включало, окрім підробки документів або лжесвідчення (шляхом використання фальшивого імені в суді), крадіжку зі зломом або підпал з метою знищення або викрадення особистих даних.³¹ Очевидно, що припинення незаконного існування було не лише в інтересах самих постраждалих осіб, які могли повернутися до нормального життя, але й в інтересах держави, щоб відновити порядок та єдину реєстрацію своїх громадян.³²

3. Вплив Закону про амністію 1949 року

Станом на 31 січня 1951 року рівно 792 176 осіб скористалися першим законом про амністію, більшість з яких від загальної амністії, запровадженою параграфом 2 Закону про амністію 1949 року.³³ Лише 516 осіб скористалися параграфом 9 Закону про амністію 1949 року; параграф 10 Закону про амністію 1949 року допоміг 241 особі з приблизно 80 000 підозрюваних легалізувати свій статус.³⁴ Незначний вплив параграфу 10 Закону про амністію 1949 року можна пояснити тим, що багато «нелегалів» добре облаштувалися у своїх нових місцях існування, і багато хто також боявся переслідування за серйозні нацистські діяння, що не підпадають під амністію.³⁵ Однак це не означає, що Закон про амністію 1949 року надавав би перевагу лише кільком нацистським злочинцям. Багато діянь, скоєних нацистами, вже підпадали під загальну безкарність, тому параграфи 9 та 10 Закону про амністію 1949 року, які в будь-якому разі могли бути застосовані лише до повоєнних злочинів, застосовувалися лише у дуже серйозних випадках.³⁶ Загалом, звільнення від покарання, ймовірно, стосувалося десятків тисяч нацистських

³⁰ Norbert Frei, *Vergangenheitspolitik*, Мюнхен 2012, с. 38 і с. 51.

³¹ Schmidt-Leichner, *NJW* 1950, с. 41, с. 44; Annette Weinke, *Die Verfolgung von NS-Tätern im geteilten Deutschland*, Падерборн та ін. 2002, с. 59.

³² Norbert Frei, *Amnestiepolitik in den Bonner Anfangsjahren. Die Westdeutschen und die NS-Vergangenheit*, в: *Kritische Justiz* 1996, с. 484 і наст., с. 488.

³³ Johann-Georg Schätzler, *Handbuch des Gnadenrechts*, 2-ге видання, Мюнхен 1992, с. 265; Norbert Frei, *Vergangenheitspolitik*, Мюнхен 2012, с. 50.

³⁴ Norbert Frei, *Vergangenheitspolitik*, Мюнхен 2012, с. 51; Peter Reichel, *Vergangenheitsbewältigung in Deutschland*, Мюнхен 2001, с. 110.

³⁵ Peter Reichel, *Vergangenheitsbewältigung in Deutschland*, Мюнхен 2001, с. 110; Norbert Frei, *Amnestiepolitik in den Bonner Anfangsjahren. Die Westdeutschen und die NS- Vergangenheit*, в: *Kritische Justiz* 1996, с. 484 і наст., 489.

³⁶ Norbert Frei, *Vergangenheitspolitik*, Мюнхен 2012, с. 51.

„Restorative Justice“ in der Ukraine / «Відновне (реабілітаційне) правосуддя» в Україні / Restorative Justice in Ukraine Working Paper: Законодавство про амністію в Німеччині після 1945 року – чи це відповідна модель для часів потрясінь? злочинів.³⁷ Однак, перш за все, сотні тисяч злочинів, пов'язаних з майном та чорним ринком, підпадали під параграф 2 Закону про амністію 1949 року.³⁸ Крім того, амністія була також політичним сигналом про те, що німці тепер хотіли самі визначитися з інтерпретацією свого минулого, а також були готові відповісти на питання (колективної) провини на свою користь.³⁹

III. Закон про амністію від 17 липня 1954 року

1. Загальна амністія?

Незважаючи на далекосяжний вплив першого закону про амністію, можливість та необхідність подальшого закону про звільнення від покарання обговорювалися в Бундестазі після скасування деяких обмежень зі сторони союзників та через деякі тривалі економічні труднощі.⁴⁰ Навіть багато євреїв, які проживали в Німеччині, виступали за подальший закон про звільнення від покарання, оскільки багатьом з них було важко знайти своє місце в суспільстві після звільнення з концентраційних таборів, що часто призводило до кримінальних злочинів через інтеграційні та економічні труднощі.⁴¹ Ці міркування зрештою призвели до прийняття *Закону про декрет про штрафи та стягнення, а також про припинення кримінального переслідування та кримінальних процедур від 17 липня 1954 року (Straffreiheitsgesetz 1954)*.⁴²

Амністія великого масштабу також здавалася важливою з огляду на майбутнє переозброєння Німеччини та пов'язане з ним помилування засуджених німецьких воєнних злочинців союзниками.⁴³ Це показало, що окупаційні держави дедалі більше розглядали Федеративну Республіку Німеччина як союзника, а не як переможеного ворога. Таким чином, боротьбі з комунізмом, також з огляду на Корейську війну, було надано пріоритет над боротьбою з досі поширеною нацистською ідеологією.⁴⁴ Вимога багатьох політиків правих партій щодо загальної амністії всіх нацистських злочинів, зокрема колишніх високопоставлених нацистських чиновників, а згодом політиків Вільної демократичної партії Ернста Ахенбаха та Вернера Беста, все одно не була предметом політичного обговорення, навіть з урахуванням думки іноземних

³⁷ Annette Weinke, Die Verfolgung von NS-Tätern im geteilten Deutschland, Падерборн та ін. 2002, с. 59; Norbert Frei, Vergangenheitspolitik, Мюнхен 2012, с. 52; менше число відповідно до Andreas Eichmüller, Keine Generalamnestie, Мюнхен 2012, с. 39.

³⁸ Norbert Frei, Vergangenheitspolitik, Мюнхен 2012, с. 53; Peter Reichel, Vergangenheitsbewältigung in Deutschland, Мюнхен 2001, с. 109.

³⁹ Пор. Torben Fischer/Matthias N. Lorenz (ред.), Lexikon der „Vergangenheitsbewältigung“ in Deutschland, 3-є видання, Білефельд 2015, с. 99; Norbert Frei, Vergangenheitspolitik, Мюнхен 2012, с. 53.

⁴⁰ BT-Protokolle, 26.2.1954, Neumayer (Justizminister), с. 587; BT-Protokolle, 18.6.1954, Furler (ХДС/ХСС), с. 1556; Becker, JR 1954, с. 321.

⁴¹ Norbert Frei, Vergangenheitspolitik, Мюнхен 2012, с. 104.

⁴² BGBl. 1954 I с. 203.

⁴³ Joachim Perels, Das juristische Erbe des „Dritten Reiches“, Франкфурт на Майні. та ін. 1999, с. 208 і наст.

⁴⁴ Andreas Eichmüller, Keine Generalamnestie, Мюнхен 2012, с. 108.

„Restorative Justice“ in der Ukraine / «Відновне (реабілітаційне) правосуддя» в Україні / Restorative Justice in Ukraine Working Paper: Законодавство про амністію в Німеччині після 1945 року – чи це відповідна модель для часів потрясінь? країн.⁴⁵ Загальна амністія, безумовно, не була б небажаною серед населення. Зрештою, у 1952 році близько третини всіх німців все ще мали позитивний образ Гітлера і, отже, часто були позитивно налаштовані до нацистських злочинців.⁴⁶

2. «Класифікуючий параграф» (параграф 6 Закону про амністію 1954 року) та нацистське минуле

Вже зі змісту параграфу 1 Закону про амністію 1954 року, своєрідної преамбули, цілком очевидно, наскільки далекосяжним був задуманий закон. Чіткою метою закону було «коригування надзвичайних умов, створених війною або повоєнними подіями». З цієї точки зору особливо цікавим є параграф 6 Закону про амністію 1954 року, який амністував позбавлення волі на строк до трьох років, якщо злочинець скоїв правопорушення під час «розпаду» німецького рейху, тобто між 1 жовтня 1944 року та 31 липня 1945 року (злочини, що сталися на завершальній фазі війни – нім. *Endphaseverbrechen*). Це означало, що вони діяли офіційно або згідно з юридичним обов'язком (зокрема, за наказом), і що діяти іншим способом особливо не «очікувалося відповідно до його посади та здатності міркувати». Здатність міркувати була відсутня, наприклад, якщо правоздатність правопорушника була обмежена через втому, голод або надзвичайно небезпечну ситуацію.⁴⁷ Для тих, хто отримував накази на керівних посадах, параграф 6 Закону про амністію 1954 року не застосовувався, оскільки відповідна особа добровільно досягла такої посади, тому що тоді можна було очікувати, що вона відмовиться від кримінального наказу – навіть під загрозою для життя та здоров'я.⁴⁸ Рішення мало на меті розв'язати конфлікт між обов'язком послуху та загальним обов'язком не завдавати шкоди законним інтересам третіх осіб для тих одержувачів наказу, які вирішили підкоритися.⁴⁹ Всупереч нелюдській ситуації під час колапсу, в якій моральний компас часто не спрацьовував, правопорушника не слід звинувачувати за рішення, які вважаються неправильними після самого факту.⁵⁰ Виправданий наказ начальника (нім. – *Befehlsnotstand*) у кримінальному сенсі параграфу 6 Закону про амністію 1954 року не був обов'язковим, достатньо було лише наявності дії за наказом.⁵¹

⁴⁵ Norbert Frei, *Vergangenheitspolitik*, Мюнхен 2012, с. 106; Andreas Eichmüller, *Keine Generalamnestie*, Мюнхен 2012, с. 109.

⁴⁶ Becker, *JZ* 1954, с. 321; Andreas Eichmüller, *Keine Generalamnestie*, Мюнхен 2012, с. 108.

⁴⁷ Elmar Brandstetter, *Straffreiheitsgesetz 1954 Kommentar*, Берлін та ін. 1954, § 6.

⁴⁸ Elmar Brandstetter, *Straffreiheitsgesetz 1954 Kommentar*, Берлін та ін. 1954, § 6.

⁴⁹ Elmar Brandstetter, *Straffreiheitsgesetz 1954 Kommentar*, Берлін та ін. 1954, § 6.

⁵⁰ Elmar Brandstetter, *Straffreiheitsgesetz 1954 Kommentar*, Берлін та ін. 1954, § 6.

⁵¹ Andreas Eichmüller, *Keine Generalamnestie*, Мюнхен 2012, с. 127.

В принципі, підсудний мав довести існування вимог Закону про амністію 1954 року.⁵² Однак, на думку Вищого регіонального суду міста Хамм, мета закону – провести межу – може бути досягнута лише за умови прийняття рішення, коли сумніви тлумачаться на користь обвинуваченого (лат. – *in dubio pro reo*), у разі виникнення труднощів з доказами щодо здатності міркувати.⁵³ Навіть якщо злочинець був здатен міркувати, було б нерозумно припускати, що відмова від виконання наказу вбивати супроводжувалася суворими санкціями, або що злочинець міг вважати, що жертви заслуговували на смерть, оскільки вони були злочинцями.⁵⁴ На думку суду, вбивство військовополонених членами Гестапо також підлягало амністії, якщо неможливо було з'ясувати факт, чи можна було насправді очікувати від них припинення стрільби.⁵⁵ Більше того, суди постановили, що «уявного» конфлікту зобов'язань було достатньо.⁵⁶ Таким чином, злочинцю було достатньо думати, що вони зіткнуться з неприйнятними санкціями, якщо відмовляться виконати наказ. Завдяки параграфу 6 Закону про амністію 1954 року ми отримали популярне виправдання, що відмова виконати наказ могла б призвести до серйозних наслідків з боку керівництва (що згідно із сучасними знаннями часто не мала місце), яке стало законом і, таким чином, офіційно виправданим.⁵⁷

Таку м'якість судів у застосуванні закону вже передбачала опозиція Соціал-демократичної партії Німеччини під час дебатів у Бундестазі щодо Закону про амністію у 1954 році.⁵⁸ Її представники побоювалися, що навіть найжорстокіші злочини не будуть підпадати під трирічний термін, і що підстави для виключення будуть неефективними.⁵⁹ Тому вони розглядали це як суперечність «повазі до людського життя»⁶⁰ та як конституційну проблему. Той факт, що злочини були скоєні дуже давно, а також пов'язані з цим труднощі з отриманням доказів та бажання повного розриву (*нім.* – *Schlussstrich*), на думку Соціал-демократичної партії Німеччини, не виправдовували припинення переслідування нацистських злочинів.⁶¹

Довільно обраний період також був розкритикований – чому нацистські злочини мають бути менш караними, особливо після 1 жовтня 1944 року? «Розрив» таким самим чином вже загрожував у вересні 1944 року.⁶² Крім того, на думку члена парламенту від парламентської групи

⁵² OLG Hamm, NJW 1955, с. 75.

⁵³ OLG Hamm, NJW 1955, с. 75, с. 76.

⁵⁴ OLG Hamm, NJW 1955, с. 75, с. 76.

⁵⁵ Joachim Perels, Das juristische Erbe des „Dritten Reiches“, Франкфурт а.М. та ін. 1999, с. 207.

⁵⁶ Frank Süß, Studien zur Amnestiegesetzgebung, Берлін 2001, с. 230; Norbert Frei, Vergangenheitspolitik, Мюнхен 2012, с. 130.

⁵⁷ Norbert Frei, Vergangenheitspolitik, Мюнхен 2012, с. 129; Torben Fischer/Matthias N. Lorenz (ред.), Lexikon der „Vergangenheitsbewältigung“ in Deutschland, 3-є видання, Білефельд 2015, с. 100.

⁵⁸ BT-Protokolle, 18.6.1954; Bauer (СПН), с. 1564.

⁵⁹ BT-Protokolle, 18.6.1954; Bauer (СПН), с. 1564; BT-Protokolle, 26.2.1954, Greve (СПН), с. 593.

⁶⁰ BT-Protokolle, 18.6.1954; Bauer (СПН), с. 1565.

⁶¹ BT-Protokolle, 18.6.1954; Bauer (СПН), с. 1563 і с. 1565.

⁶² BT-Protokolle, 26.2.1954, Greve (СПН), с. 592; Frei, Vergangenheitspolitik, с. 128.

Християнсько-соціальний союз, усні слухання, включаючи прийняття доказів, повинні бути проведені для того, щоб визначити, чи дійсно існував конфлікт обов'язків – особливо щодо духовного світу правопорушника.⁶³ Тому амністія мала бути кращим рішенням в окремих випадках, а не нормою.⁶⁴ Однак головним побоюванням урядових груп було те, що порушення правил дорожнього руху можуть підпадати під амністію без обґрунтування.⁶⁵ Дискусія щодо «Класифікуючого параграфу» також означала кінець політичної єдності у вирішенні проблеми нацистського минулого, хоча Соціал-демократична партія Німеччини зрештою погодилася на цей закон.

Як і під час першої амністії, багато відомих юристів підтримували «ліквідацію минулого»⁶⁶ та називали Закон про амністію 1954 року «дитиною неділі».⁶⁷ Зокрема, вони підтримували розвантаження судів, які часто були перевантажені розглядом злочинів про віддання наказів, через труднощі з класифікацією цих справ відповідно до норм кримінального права, а також через проблеми з доказуванням.⁶⁸ Ліберальний тижневик «*Die Zeit*», з іншого боку, критично оцінив цю «найбільшу амністію всіх часів»: «Амністії похитують правову визначеність, зменшують стримуючий ефект пенітенціарної системи та провокують спекуляції щодо подальших амністій, особливо коли вони, начебто, регулярні».⁶⁹

3. Наслідки Закону про амністію 1954 року

Загалом, 408 744 особи скористалися перевагами другого закону про звільнення від покарання аж до 30 червня 1955 року, особливо завдяки загальному положенню, яке містилося у параграфі 2 Закону про амністію 1954 року.⁷⁰ Більшість нацистських злочинів, які могли бути амністовані, можливо, вже підпадали під дію Закону 1949 року, тому проблематичний параграф 6 Закону про амністію 1954 року застосовувався лише 77 разів протягом першого року дії закону, з яких 44 були вбивствами.⁷¹ Звичайно, параграф 6 Закону про амністію 1954 року фактично охоплював усі злочини, пов'язані з вбивствами, з націонал-соціалістичним підґрунтям, скоєні з жовтня 1944 року, оскільки суди рідко призначали покарання у вигляді позбавлення волі на строк понад три роки у таких справах про вбивства.⁷²

⁶³ BT-Protokolle, 26.2.1954, Höcherl (ХДС/ХСС), с. 597.

⁶⁴ BT-Protokolle, 26.2.1954, Höcherl (ХДС/ХСС), с. 597.

⁶⁵ N.N., Hörensagen, DER SPIEGEL 50/1953 від 9 грудня 1953 р.

⁶⁶ Becker, JR 1954, с. 321.

⁶⁷ Brandstetter, JZ 1954, с. 477.

⁶⁸ Brandstetter, JZ 1954, с. 477, с. 481.

⁶⁹ W. Fredericia, Die Folgen des Amnestiegesetzes, DIE ZEIT 25/1954 від 25 червня 1954 р.

⁷⁰ Johann-Georg Schätzler, Handbuch des Gnadenrechts, 2-ге видання, Мюнхен 1992, с. 265; Norbert Frei, Vergangenheitspolitik, Мюнхен 2012, с. 127.

⁷¹ Norbert Frei, Vergangenheitspolitik, Мюнхен 2012, с. 127.

⁷² Norbert Frei, Vergangenheitspolitik, Мюнхен 2012, с. 129.

Набагато серйознішими були непрямі наслідки «Класифікуючого параграфу» поза межами його початкової сфери застосування.⁷³ На початку 1950-х років кількість нових попередніх проваджень щодо нацистських злочинів швидко скоротилася⁷⁴ і досягла низького показника – 161 провадження у 1954 році (порівняно з 4160 судовими процесами у 1948 році).⁷⁵ Наприкінці 1950-х років їх кількість знову суттєво зросла (у 1959 році було 1076 судових процесів), оскільки багато строків давності мали закінчуватися. У 1958 році в результаті процесу над Ульмською айнзацкомандою було створено центральний слідчий орган для розслідування нацистських злочинів.⁷⁶ Зниження моралі у переслідуванні можна пояснити політикою, про яку було повідомлено судочинству параграфом 6 Закону про амністію у 1954 році, що кримінальне переслідування нацистських злочинів передбачається лише у виняткових випадках.⁷⁷ Цей ефект посилювався тим фактом, що багато суддів та прокурорів з нацистським минулим, які не мали значного інтересу у відбудові диктатури, змогли повернутися на свої посади після 1951 року.⁷⁸

IV. Оцінка законодавства про амністію у 1950-х роках

Кількісно найбільше виграли ті, хто скоїв шахрайські дії, дрібні злочини та економічні злочини заради засобів до існування – люди, які не скоїли б злочинів за нормальних умов. Не було небезпеки, що ці особи знову можуть скоїти подібні злочини, якби їхнє надзвичайне становище було полегшено в ході економічної відбудови. Протиправність таких злочинів значно зменшилася, оскільки злочинці, серед яких багато жертв націонал-соціалізму, такі як переміщені особи, часто перебували у скрутному становищі, яке сьогодні важко уявити. Звичайно, почуття справедливості переважної більшості німців, які самі також пройшли через складні обставини, не вимагало б рішучого покарання за цю категорію злочинів. Тож не було ані превентивної потреби, ані потреби в покаранні через компенсацію за несправедливість. Як наслідок, відповідні особи мали шанс побудувати собі нове життя, вільне від соціального тавра злочинця.

Крім того, було скоєно незліченну кількість податкових правопорушень. Знову цитуючи газету «*Die Zeit*»: «У багатьох тисячах випадків їх скоювала громадськість, оскільки справжня

⁷³ Norbert Frei, *Vergangenheitspolitik*, Мюнхен 2012, с. 128.

⁷⁴ Детальніше про це див.: Edith Raim, *Der Wiederaufbau der Justiz in Westdeutschland und die Ahndung von NS-Verbrechen in der Besatzungszeit 1945-1949*, в: Martin Löhnig/Mareike Preisner/Thomas Schlemmer (ред.), *Krieg und Recht: Die Ausdifferenzierung des Rechts von der ersten Haager Friedenskonferenz bis heute*, Регенстауф 2014 (= *Rechtskultur Wissenschaft* том 16), с. 69 і наст.

⁷⁵ Andreas Eichmüller, *Keine Generalamnestie*, Мюнхен 2012, с. 225 і наст.

⁷⁶ Andreas Eichmüller, *Keine Generalamnestie*, Мюнхен 2012, с. 225 і наст.; Norbert Frei, *Vergangenheitspolitik*, Мюнхен 2012, с. 128.

⁷⁷ Norbert Frei, *Vergangenheitspolitik*, Мюнхен 2012, с. 128; Joachim Perels, *Das juristische Erbe des „Dritten Reiches“*, Франкфурт а.М. та ін. 1999, с. 208 і наст.

⁷⁸ Torben Fischer/Matthias N. Lorenz (ред.), *Lexikon der „Vergangenheitsbewältigung“ in Deutschland*, 3-є видання, Білефельд 2015, с. 100 і наст.; Norbert Frei, *Vergangenheitspolitik*, Мюнхен 2012, с. 101.

державна влада ще не була сформована. У людей також складалося враження, що вони повинні сплачувати податки Контрольній раді лише за окупаційну владу. Однак кримінальні провадження зараз здійснює управління фінансами, ніби то консолідована державна система вже існувала в 1949 та 1950 роках, і лише більш-менш розумний нікчемний невдаха не звернув би пильної уваги на свої податкові зобов'язання».

Нацистські злочинці, які скоїли злочини, що передбачають смертне покарання, також отримали вигоду. У 1950-х роках існував суспільний консенсус щодо того, що нацистська несправедливість ніколи не повинна повторитися, і що з антидемократичними амбіціями потрібно боротися. Однак до окремих злочинців, «спокушених» нацистською ідеологією, виявляли поблажливості і розуміння.⁷⁹ Окрім кількох нібито «справжніх винуватців», яких було засуджено в Нюрнберзі або які втекли від переслідувань шляхом самогубства, злочинців необхідно було інтегрувати в повоєнне суспільство.⁸⁰ Однак, слід пам'ятати, що інтеграція, що вимушена безкарністю, була успішною до тієї міри, наскільки колишні злочинці не повстали проти демократії, а допомагали будувати її економічно та політично.⁸¹ Це, звичайно, відбувалося за рахунок жертв. Зокрема, параграф 6 Закону про амністію 1954 року натякав винним, що навіть люди, які вбивали поза бойовими діями, також були лише маленькими шестернями в механізмі режиму, лише одержувачами наказів, і тому мали бути звільнені від покарання.⁸² Вже під час дебатів у Бундестазі було зрозуміло, що злочини в рамках «Остаточного вирішення єврейського питання», розстріли військовополонених та знущання над цивільним населенням у Східній Європі підпадуть під закон про звільнення від покарання.⁸³

Звільнення від покарання осіб, які вчинили дії, мотивовані нацистами, переслідувало законну мету, оскільки їхня підтримка, в тому числі фінансова, була необхідна для побудови економіки та державотворення. Якби цих людей притягнули до кримінальної відповідальності, вони могли б продовжувати підтримувати антидемократичні тенденції в знак протесту навіть після 1945 року.⁸⁴ Звичайно, інтеграція амністій у суспільство Федеративної Республіки могла бути важкою для євреїв, західних та східних циган, а також для політично переслідуваних осіб, і могла послабити їхнє почуття справедливості. Зрештою, без численних послідовників, які особисто нікого не вбивали, але викривали євреїв або катували цивільне населення на окупованих територіях, наприклад, як солдати Вермахту, нацистський режим був би неможливим.

⁷⁹ Andreas Eichmüller, Keine Generalamnestie, Мюнхен 2012, с. 37.

⁸⁰ Andreas Eichmüller, Keine Generalamnestie, Мюнхен 2012, с. 37; Annette Weinke, Die Verfolgung von NS- Tätern im geteilten Deutschland, Падерборн та ін. 2002, с. 62.

⁸¹ Annette Weinke, Die Verfolgung von NS- Tätern im geteilten Deutschland, Падерборн та ін. 2002, с. 62.

⁸² BT-Protokolle, 18.6.1954, Furler (ХДС/ХСС), с. 1558.

⁸³ BT-Protokolle, 26.2.1954, Greve (СПН), с. 593; Norbert Frei, Vergangenheitspolitik, Мюнхен 2012, с. 122.

⁸⁴ Порів. Lübke, HZ 1983, с. 579 і наст., с. 586.

Звісно, прямі та непрямі наслідки параграфу 6 Закону про амністію 1954 року дещо по-іншому сприймаються. Повна амністія не була доречною для цієї групи злочинців. У кращому випадку милосердя могло бути виправданим у певних окремих випадках. Правова держава не повинна своїми діями сприяти створенню враження, що недоторканність людського життя та гідності, необхідна передумова мирного співіснування, одразу ж підлягає обговоренню на тлі надзвичайної політичної ситуації.

Інформація про автора:

Професор, доктор Мартін Льоніг

Кафедра цивільного права, німецької та європейської правової історії та церковного права,
Університет Регенсбурга

<https://www.uni-regensburg.de/rechtswissenschaft/buergerliches-recht/loehnig/team/martin-loehnig/index.html>

Інститут східноєвропейського права, Регенсбург, керівник з наукових досліджень

<https://www.ostrecht.de/team/prof-dr-martin-loehnig/>

martin.loehnig@jura.uni-regensburg.de